

ПСИХОЛОГІЯ ПРОФЕСІЙНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРОКУРОРА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ДОСЛІДЖЕННЯ

PSYCHOLOGY OF PROFESSIONAL FUNCTIONING OF THE PROSECUTOR: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL MODEL OF RESEARCH

Реалії соціально-економічного сьогодення докорінно змінюють вимоги до якості підготовки прокурорів та умов, які держава створює для розкриття й використання їх здібностей, а також можливостей у процесі професійної діяльності. Майбутньому фахівцеві, а саме професійному прокурору, необхідно забезпечити не тільки теоретичну підготовку, але й набір необхідних потенційних можливостей для продовження навчання та сталого розвитку протягом усієї професійної діяльності.

Може бути виділена й належним чином обґрунтована система професійно важливих якостей ефективного особистісно-професійного функціонування прокурора, серед яких доцільно виділити працелюбність, організаторські здібності, самоорганізованість, комунікабельність, авторитетність, обов'язковість, зібраність, обачність, охайність тощо. Нами розроблено та запропоновано модель особистісно-професійного функціонування прокурора, що включає рівень самостійної активності, організаційно-моделюючий рівень суб'єкта професійної прокурорської діяльності (представлений показниками та характеристиками свідомості і самосвідомості, ціннісно-цільової сфери), функціонально-дієвий рівень суб'єкта професійної прокурорської діяльності (представлений показниками та характеристиками емоційно-вольової сфери, когнітивно-інтерпретаційної сфери).

Необхідним є неухильний розвиток у прокурорів низки особистісно-професійних якостей, без яких неможливо досягти високих показників роботи та виправдання сподівань європейської спільноти. Встановлено, що запорукою підвищення якості роботи прокуратури є докорінна зміна свідомого ставлення кожного співробітника до своїх професійних обов'язків та самовдосконалення особистісних якостей. Систематичне підвищення професійного рівня прокурорів та оптимізація їх особистісного функціонування протягом кар'єри стає пріоритетним напрямом удосконалення роботи органу прокуратури загалом.

Ключові слова: прокурор, особистість, професія, характеристика, якість, структура, параметр.

The realities of the socio-economic present radically change the requirements for the quality of training of prosecutors and the conditions that the state creates for the disclosure and use of their abilities, as well as opportunities in the process of professional activity. The future specialist – professional prosecutor needs to be provided not only with theoretical training, but also with a set of necessary potential opportunities for further training and sustainable development throughout the professional activity.

A system of professionally important qualities of effective personal and professional functioning of a prosecutor can be singled out and duly substantiated, among which it is expedient to highlight diligence, organizational skills, self-organization, sociability, authority, obligation, composure, caution, neatness, etc. We have developed and proposed a model of personal and professional functioning of the prosecutor, which includes the level of independent activity, organizational and modeling level of the subject of professional prosecutorial activity (represented by indicators and characteristics of consciousness and self-consciousness, value-target sphere), functional level of the subject of professional prosecutorial activity (represented by indicators and characteristics of the emotional-volitional sphere, cognitive-interpretive sphere).

There is a need for the steady development of a number of personal and professional qualities of prosecutors, without which it is impossible to achieve high performance and meet the expectations of the European community. It has been established that the key to improving the quality of the work of the prosecutor's office is a radical change in the conscious attitude of each employee to their professional responsibilities and to self-improvement of personal qualities. Systematic improvement of the professional level of prosecutors and optimization of their personal functioning during their careers becomes a priority area for improving the work of the prosecutor's office as a whole.

Key words: prosecutor, personality, profession, characteristics, quality, structure, parameter.

УДК 159:343.163
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.8>

Савченко М.С.

аспірант кафедри психології
Донбаський державний педагогічний
університет

Постановка проблеми. На цьому етапі соціально-економічного розвитку нашої країни потребує перебудови перш за все система правосуддя, складовими частинами якої, відповідно до Конституції України, є органи прокуратури. Багаторазове реформування прокуратури та зміна її функцій, до яких останнім часом прикута увага суспільства, вимагають перебудови системи підготовки фахівців органів прокуратури. На перший план виходять такі основні напрями, як розвиток самостійності

та творчих здібностей, активності майбутніх прокурорів; забезпечення держави кваліфікованими та ініціативними кадрами, які не тільки мають ґрунтовну теоретичну та практичну підготовку з фаху, але й зможуть самостійно приймати рішення, пов'язані з професійною діяльністю, тобто відповідати вимогам щодо процесуальної незалежності прокурора, які запроваджені нормами чинного КПК України; формування у молодих фахівців та у працюючих прокурорів прагнення до безперервної

самоосвіти, здатності систематично оновлювати здобуті у ВНЗ наукові знання, вміння швидко адаптуватися до змін та коригувати професійну діяльність.

З нормативно-правових актів та галузевих наказів прокуратури вбачається, що протягом існування системи прокуратури України до особистісно-професійних якостей прокурорів висувалися вимоги, задекларовані Законом України «Про прокуратуру», наказами Генерального прокурора України, Положенням про стажування в органах прокуратури. Зі впровадженням реформи органів прокуратури фокус уваги дещо змістився з морально-особистісних якостей прокурорів на підвищення рівня професійної кваліфікації, що впливає із системного аналізу норм чинного Закону України «Про прокуратуру» й положень Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів, а саме зобов'язання прокурора вдосконалювати свій професійний рівень через систематичне підвищення кваліфікації шляхом проходження підготовки у Національній академії прокуратури України, постійно працювати над підвищенням рівня професійної кваліфікації.

Отже, перед системою вищої правової освіти та закладами професійної перепідготовки прокурорів сьогодні постає таке складне завдання: створення умов для професійного становлення та розвитку фахівця, здатного приймати рішення та нести відповідальність за них; розвиток індивідуальних особистісно-творчих здібностей нової генерації співробітників органів прокуратури, а саме здібностей до самостійно осмисленої і творчої професійної діяльності, яка обмежується не авторитарною системою, а лише законодавчими межами правового поля діяльності.

Проте перехід від авторитарно-узагальненої до особистісно-орієнтованої моделі підготовки та професійного вдосконалення прокурорів відбувається вкрай повільно. Відсутність науково обґрунтованої системи взаємопов'язаних засобів теоретично обґрунтованого та методологічно виваженого професійного вдосконалення працівників прокуратури, наявність конфлікту між потребами майбутнього прокурора у професійному самовираженні, розвитку творчості та ініціативи з авторитарним стилем професійного пригнічення, що унеможлиблює його соціальну та пізнавальну активність, виступають нагальними проблемами реалізації особистісно-професійного становлення прокурорів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Якщо ж звернутися до психологічних характеристик прокурора, що містяться у його професіограмі (зокрема, відповідальність, цілеспрямованість, наполегливість, самостійність, незалежність), що розроблена

науковцями в галузі юридичної психології, результатом їх синтезу та певного переосмислення може стати така система явищ, механізмів та закономірностей психічного функціонування працівника прокуратури, що дуже близька за змістом та сенсом до його характеристик як суб'єкта діяльності.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз теоретичних, методичних та нормативно-правових підстав становлення особистісно-професійних якостей прокурора. Для цього вважаємо за необхідне вирішити такі завдання дослідження: визначити та описати вимоги до основних особистісно-професійних рис прокурора, що утворюють ядро професіоналізму прокурора в контексті сучасних наукових підходів; здійснити теоретико-методологічний аналіз психологічної проблеми розвитку професіоналізму та особистісного вдосконалення прокурора в процесі навчальної та професійної діяльності. Як методи дослідження нами використано метод теоретичного аналізу, теоретичне моделювання, узагальнення й систематизацію методологічних підходів, синтез практичного доробку провідних вітчизняних та закордонних правників, психологів та педагогів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні відсутні усталені уявлення про якості особистості, які давали б можливість у майбутньому цій особі ефективно виконувати функції прокурора. Проте особистість прокурора як суб'єкта трудових правовідносин вивчалась А.В. Акулічем, яким було визначено, що правовий статус прокурорсько-слідчого працівника є спеціальним різновидом статусу, оскільки йдеться про особу, яка працює в системі органів прокуратури України і якій надані специфічні юридичні можливості для ефективного здійснення професійної діяльності. Саме права, свободи й обов'язки розкривають зміст правомірної поведінки особи, передбачаючи конкретний вид і міру її можливої чи обов'язкової поведінки. Зовнішнє закріплення прав, свобод та обов'язків відбувається в правових нормах. Права та свободи становлять юридичні можливості певної особи вибрати варіант поведінки або утриматися від певних дій; обов'язки – це суспільно необхідна поведінка, дотримання якої гарантується законом [1]. Хоча автором досліджувалась особистість прокурора без застосування суто психологічних засобів дослідження, проте він вперше одержав результати, що створюють теоретичний фундамент для обґрунтування концептуальних підходів до вирішення основних проблем їх правового статусу прокурорів як специфічних суб'єктів трудового права.

І.В. Озерським доведено значущість наявності відповідних якостей прокурорів, які дають змогу здійснювати ефективно адміністрування в органах прокуратури. Так, мате-

матико-статистичне оброблення кількісних даних дало змогу автору поділити властивості, які детермінують ефективність управління в межах чотирьох інтервалів, згідно з оцінкою міри значущості конкретних якостей для ефективності управління: перший інтервал (працелюбність, організаторські здібності, самоорганізованість, комунікабельність; вміння розмовляти з людьми, вміння слухати людину, вимогливість до себе та до інших, авторитетність, принциповість, обов'язковість); другий інтервал (зібраність, обачність, професійна гордість); третій інтервал (розвинена уява, охайність, висока чутливість, акуратність); четвертий інтервал (конформізм, фамільярність, боязкість, себелюбство, навіюваність, кар'єризм, імпульсивність, марносластво) [7].

Звертаючись до наукової праці В.І. Анушкевича, ми бачимо, що ним вперше в психологічній площині досліджується особистість прокурора як специфічного суб'єкта діяльності правоохоронного органу України. У зазначеному дослідженні науковцем встановлено зв'язок між особливостями особистості прокурорів і вибором ними способів саморегуляції; здійснено психологічний аналіз специфіки професійної діяльності прокурорів та виявлено стресогенні чинники, які викликають виникнення у них негативних змін у психіці; обґрунтовано можливість психологічної корекції негативних змін у психіці прокурорів та підвищення успішності їх професійної діяльності внаслідок використання засвоєних ними ефективних способів саморегуляції; отримало подальший розвиток уявлення про структуру, зміст та механізми функціонування саморегуляції; уточнено сучасні уявлення про дію психотравмуючих факторів у професійній діяльності фахівців [2].

Т.Ф. Погорелова виділяє такі детермінанти морально-етичної культури як складової частини професіоналізму майбутніх прокурорів: професійно-аксеологічний (необхідність розвитку позитивного ставлення до прокурорської професії), гуманістичний (створення як у процесі професійної підготовки, так і в процесі професійного становлення сприятливої психологічної атмосфери, що базується на принципах культури спілкування та професійної етики), культурно-виховний (реалізація в практиці службової поведінки та спілкування професійно-етичних принципів та норм), теоретико-практична збалансованість (гнучкий підхід до програм професійно-етичної підготовки та перепідготовки), системність (урахування психологічної моделі особистості фахівця та програмних положень), послідовність (необхідність поступового особистісно-професійного становлення прокурора), спадковість (кожний наступний етап професійного становлення спеціаліста є логічним

продовженням попереднього етапу його професійного зростання), неперервність (досягнення найвищого рівня професійної ідентифікації з повним прийняттям притаманних професії етичних норм) [8].

В.А. Губін зі співавторами зазначає, що глибокі та розвинені уявлення прокурорів-початківців про особливості прокурорської діяльності сприяють формуванню подальшої траєкторії професійного становлення для осіб різного рівня теоретичної та практичної підготовки, формуванню позитивної соціальної установки та сприятливого емоційного ставлення до майбутньої прокурорської професії та юридичної сфери професійної діяльності загалом, розробленню та впровадженню методологічно виваженого та методично адекватного діагностичного та розвивального інструментарію [4].

Л.І. Вишнева, підкреслюючи важливість мовленнєвої компетенції у структурі компетентності майбутнього правника, зокрема прокурорського співробітника, пропонує таку структуру цієї компетенції студентів юридичної спеціалізації: мотиваційний (прагнення майбутніх правників до спілкування, в тому числі в професійному аспекті), когнітивний (усвідомлення та засвоєння норм професійного мовлення, специфічних синтаксичних та лексичних одиниць), діяльнісний (оволодіння специфічними мовленнєвими навичками, зокрема громадянському та кримінальному процесам), ціннісно-смісловий (сприйняття рідної мови та професійного мовлення як цінності, засобу професійної активності), рефлексивний (здібність до аналізу власного мовлення та ораторських вмінь, включаючи професійно важливі ситуації) [3].

На думку К.Е. Маркарової, сучасна юридична діяльність як складна соціальна відкрита система, що включена у більш широкий контекст правової системи суспільства та вирішує поставлені державою завдання правосуддя, особистісної та суспільної безпеки, боротьби зі злочинністю, являє собою значне розмаїття вирішуваних завдань та правове регулювання усіх виконуваних дій, високу емоційну напруженість та здійснення особливих владних повноважень, організацію власної діяльності та високу комунікативну активність тощо [6].

Серед базових якостей подальшого розвитку морально-психологічних особливостей майбутнього фахівця юридичного профіля Г.Г. Шиханцов виділяє прагнення до постійного дотримання почуття обов'язку, орієнтованість у житті та професійній діяльності на ствердження ідеалів добра та справедливості, слідування моральним принципам та нормам, розуміння людських цінностей, вміння та прагнення орієнтуватись у моральних та етичних тонкощах своєї професійної поведінки, звичка завжди перебувати на високому рівні мораль-

них вимог, значна морально-психологічна стійкість, вміння зберігати здоровий морально-психологічний настрій у будь-якій ситуації [10].

Я.Й. Радзивидло в процесі аналізу індивідуально-професійного становлення й успішності професійної діяльності працівників прокуратури будує професіограму та психограму успішного прокурора, які створюються навколо п'яти змістово-функціональних блоків, а саме правової соціалізації особистості, організаційно-управлінських та когнітивних здібностей, авторегулятивних властивостей і комунікативно-конструктивних здібностей. На думку автора, кожна з особистісних якостей прокурорів має кількісні межі прояву, що дає змогу визначати професійну придатність кандидата на посаду та в подальшому дифе-

ренціювати працівників прокуратури за рівнем професійної успішності, що значно розширює можливості інтегральної оцінки індивідуальної успішності прокурорської діяльності [9].

В процесі аналізу історико-юридичних аспектів, екскурсу застосування спеціальних психологічних знань у кримінальному судочинстві А.І. Луцький визначає основні тенденції слідчо-судової практики щодо призначення, проведення й оцінювання висновків судово-психологічної експертизи в судах першої інстанції (із залученням спеціаліста-психолога та психолога-консультанта в межах їх компетенції). При цьому автор наголошує на організаційно-процесуальних питаннях можливої оцінки прокурором, суддею та адвокатом інформації, що надали при цьому задіяні фахівці [5].

Таблиця 1

ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРОКУРОРА	
Самостійна активність прокурора – самостійні системоутворюючі дії практичного юридичного характеру (активність як чинник свідомої довільно керованої поведінки, що детермінується мотиваційно-ціннісними настановами та метакогнітивними процесами моніторингу й контролю, на психодинамічній та емоційно-оціночній основі). Ядерний фактор суб'єктності прокурора – реалізація та актуалізація особистості як соціально-психологічної системи на засадах верховенства закону, зміцнення правопорядку і дотримання суспільних цінностей.	
<p>I. ОРГАНІЗАЦІЙНО-МОДЕЛЮЮЧИЙ РІВЕНЬ СУБ'ЄКТА ПРОФЕСІЙНОЇ ПРОКУРОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ</p> <p>Інтеграція та концептуалізація метакогнітивних програм суб'єкта</p>	
1. Свідомість і самосвідомість (узагальнена концепція світу та Я-концепція)	Власна життєва філософія, сприйняття себе та власного Я, самоаналіз, самооціночні судження, проектування можливих шляхів самовираження (усвідомлення своєї неповторності, унікальності власного життєвого шляху та необхідності подальшої творчої самореалізації у світі оточуючих людей, речей та ідей).
2. Ціннісно-цільова сфера	Визначення та усвідомлення сенсу власного життя, власних життєвих цілей, зокрема професійно-орієнтованих, проектування та побудова власних мотиваційних векторів на основі стійких особистісних мотивів (принципи, ідеали та цінності), формування та виокремлення стійкої спрямованості особистості, смислів та засобів професійної діяльності.
<p>II. ФУНКЦІОНАЛЬНО-ДІЄВИЙ РІВЕНЬ СУБ'ЄКТА ПРОФЕСІЙНОЇ ПРОКУРОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ</p> <p>Структурно-функціональний механізм психічної активності суб'єкта</p>	
3. Емоційно-вольова сфера	Емоційна характеристика та визначення найбільш вагомих детермінантів, нагальних потреб, умов та завдань життєдіяльності, що обумовлюють та стимулюють активність. Вольові параметри довільного керування власною поведінкою та діяльністю, моніторингу та регулювання, що націлені на подолання певних ускладнень (внутрішньої та зовнішньої локалізації) на шляху досягнення заздалегідь визначеної мети.
4. Когнітивно-інтерпретаційна сфера	Сенсорно-перцептивні властивості (відчуття та сприйняття) навколишнього світу. Аналітично-рефлексивні особливості ідентифікації і саморегуляції. Семантично-інтерпретаційні процеси у формуванні суб'єктного досвіду (суб'єктивність сприйняття значущості складових частин навколишньої реальності, вплив наявного досвіду на розуміння дійсності та вибір певних цілей і засобів діяльності). Орієнтувально-адаптаційні властивості (адекватність оцінки суб'єктом співвідношення навколишніх обставин та власного положення у їх контексті, що забезпечують подальше оптимальне пристосування до умов навколишнього середовища, активність і продуктивність самовираження). Проектувально-прогностичні та перетворювально-креативні властивості (здатність планувати та передбачати динаміку цілей та засобів їх досягнення, перетворювати навколишню дійсність, досягаючи нетривіальних ефективних результатів). Організаційно-контрольні властивості (здібності відстежувати, регулювати та корегувати власну поведінку та діяльність, а також керувати нею, зміна суттєвих регламентуючих норм поведінки та діяльності самого себе та оточуючих людей).

Сьогодні об'єктивно загострює питання чергового етапу реформування органів прокуратури, імплементації європейських стандартів, створення системи, яка відповідає вимогам сучасності та потребам суспільства. Дослідження процесу становлення особистості та професіоналізму прокурора в процесі навчання та професійної діяльності, придбання особистістю рис, які необхідні прокуророві для бездоганного професійного виконання службових обов'язків на якісно новому рівні, нині стає найбільш актуальним та набуває все більшого значення.

Втім, в умовах модернізації органів прокуратури, незважаючи на зростання гострої потреби досліджень, які б сприяли гуманізації єдиного цілісного процесу виховання прокурорів, наповненню його сучасним змістом, піднесенню його професіоналізму, наукових пошуків у межах означеної проблематики явно недостатньо. У дослідженнях учених продовжує превалювати соціоцентричне спрямування над цілісним функціональним підходом, тобто цілісних досліджень, присвячених вивченню особистісного розвитку майбутніх прокурорських кадрів, нами не виявлено.

Проте формування нової структури органів прокуратури потребує уточнення як функцій та обсягу повноважень прокурорів, так і оновлення підходів до роботи прокурорів, а саме підвищення фахового рівня, кваліфікації, а також свідомого відповідального ставлення прокурорів до виконання своїх повноважень, опанування мистецтва риторики, виховання ініціативності та інших особистісних якостей, які необхідні в умовах європейської інтеграції нашої країни. З огляду на директивні вимоги нормативно-правових актів, що регламентують особистісно-професійне функціонування прокурора, та на результати аналізу наукових праць провідних представників юридичної психології ми сформуваємо модель особистісно-професійного функціонування прокурора з розгорнутою характеристикою рівнів та складових частин цього психологічного утворення (табл. 1).

На нашу думку, запропонована модель дає змогу з іншого боку подивитися на проблему особистісно-професійного функціонування працівника прокуратури та уможливує створення нових моделей організації роботи прокурорів (проведення відповідних навчань і тренінгів для прокурорів) задля оптимізації діяльності органу прокуратури відповідно до європейських стандартів, сприяє усвідомленню обсягу та досягненню мети виконуваної працівниками роботи, якісному виконанню прокурорами своїх посадових та громадських обов'язків. З огляду на те, що Україна нині перебуває в процесі інтеграції до європейської спільноти, у зв'язку з чим докорінно змі-

нюються структура та функції судових і правоохоронних органів, прокуратура, займаючи в минулому в структурі державної влади відокремлену позицію потужного контролюючого органу, піддається найбільш інтенсивному впливу реформ.

Таким чином, із системного аналізу вимог європейського та чинного законодавства України про прокуратуру щодо права та обов'язку прокурора на навчання протягом усієї кар'єри можна визначити такі підстави та напрями проведення навчань: навчання протягом усього життя та професійного функціонування за необхідності (у разі призначення на посаду, переведення, просування по кар'єрних сходинках); на виконання вимог чинного законодавства України (не рідше одного разу на три роки); задля необхідності отримання нових та додаткових знань (у разі зміни законодавства, практики вирішення окремих категорій справ).

Висновки з проведеного дослідження. Підсумовуючи результати проведеного дослідження, доходимо таких висновків:

1) серед професійно-важливих якостей ефективного особистісно-професійного функціонування прокурора доцільно виділити працелюбність, організаторські здібності, самоорганізованість, комунікабельність, авторитетність, принциповість, обов'язковість, зібраність, обачність, охайність;

2) розроблена нами модель особистісно-професійного функціонування прокурора включає рівень самостійної активності, організаційно-моделюючий рівень суб'єкта професійної прокурорської діяльності (представлений показниками та характеристиками свідомості і самосвідомості, ціннісно-цільової сфери), функціонально-дієвий рівень суб'єкта професійної прокурорської діяльності (представлений показниками та характеристиками емоційно-вольової сфери, когнітивно-інтерпретаційної сфери);

3) систематичне підвищення професійного рівня прокурорів та оптимізація їх особистісного функціонування нині стає пріоритетним напрямом удосконалення роботи органу прокуратури загалом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акуліч А.В. Особливості правового статусу працівника прокуратури як суб'єкта трудового права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05. Луганськ, 2010. 19 с.
2. Анушкевич В.І. Роль саморегуляції в успішності професійної діяльності прокурорів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.06. Харків, 2008. 22 с.
3. Вишнева Л.І. Формирование речевой компетенции будущих специалистов в области права. *Общество: социология, психология, педагогика*. 2018. Вып. 1. С. 41–45.

4. Губин В.А., Шабаров Д.В., Молдованов А.В. Психолого-педагогическое обеспечение подготовки прокурорских работников к профессиональной деятельности. *Юридическое образование и наука*. 2019. № 12 (109). С. 180–192.

5. Луцький А.І. Використання спеціальних психологічних знань при розгляді кримінальних справ у суді : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 19.00.06. Київ, 2010. 18 с.

6. Маркарова К.Э. Психолого-педагогические условия развития профессионально-значимых качеств будущих юристов. *Известия Таганрогского государственного радиотехнического университета*. 2003. Вып. 5. С. 85–91.

7. Озерський І.В. Правові та психологічні засади прокурорської діяльності : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 19.00.06. Київ, 2011. 40 с.

8. Погорелова Т.Ф. Педагогические детерминанты формирования профессионально-этической культуры будущих работников прокуратуры. *Инновационное обеспечение образование стандартов в ВУЗЕ*. 2013. Вып. 8 (20). С. 88–94.

9. Радзівідло Я.Й. Особистісно-професійне становлення працівників прокуратури в процесі діяльності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.06. Харків, 2004. 20 с.

10. Шиханцов Г.Г. Юридическая психология : учебник. Москва : Зеркало, 1998. 352 с.